

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ 26:1 (2021), SS. 245-261.

Makale Gönderim Tarihi: 02.04.2021 Makale Kabul Tarihi: 01.06.2021

Araştırma Makalesi

MU'TEZİLE DÜŞÜNCE SİSTEMİNDE EL-EMRU Bİ'L-MA'RÛF VE'N-NEHY AN'İL-MÜNKER İLKESİNİN BAĞLAMI VE KULLANIM ALANI*

Yahya BİLGİNER**

Öz

Çalışmada Mu'tezile'nin "el-emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehy an'il-münker" anlayışı ve bu ilkenin ilâhî ve nübüvvet bağlamı ile sosyo-kültürel çevre bağlamı çerçevesinde siyasî, ahlâkî, hukûkî kullanım alanları üzerinde durduk. Mu'tezile'nin bu ilkeyi kullanım alanı ve bu ilkenin ortaya çıkmasını sağlayan nedenler çalışmamızın konusunu oluşturmuştur. İslâm'ın başlangıcından bu güne kadar bu ilkenin uygulanmasına dair Müslümanların ekseriyetle ittifak ettikleri husus bu ilkenin gereğini fiili müdahale boyutunun devletin, dil ile uyarının ilim ehlinin ve kalp ile buğz şeklini ise diğer Müslümanların yerine getirme görev ve yetkilerinin olduğudur. Mu'tezile, İslâm düşüncesinde, ana prensiplerini beş esas üzerine oluşturan, *kelâmî-felsefî* meseleler üzerinde yoğunlaşan bir mezhep olarak dikkat çekmiş; dinî argümanların nasıl ve hangi şekilde yorumlandığı ve anlaşılması gerektiği konusunda izlediği farklı yöntemle sorunların analiz edilmesinde sergilediği rasyonalist tavırla öne çıkmıştır. Bundan dolayı makalede bu prensibin kullanıldığı ortamın sosyo-sosyal, politik, ahlâkî ve hukukî yönden tahlil edilmesine özen gösterilerek, Mu'tezile'nin kullanım bağlamı ve alanı incelenmiştir. Ayrıca yeri geldikçe çalışma alanımızdan uzaklaşmadan, Mu'tezile'nin İslâm düşüncesinin gelişimine katkısı ve etkileri de ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kalam, Kur'an, Mu'tezile, Münker, Ma'ruf.

Atf: Bilginer, Yahya. "Mu'tezile Düşünce Sisteminde el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy an'il-Münker İlkesinin Bağlamı ve Kullanım Alanı". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26:1 (2021): 245-261.

* Bu Makale "Kur'an'ın İyiliği Emretme ve Kötülükten Kaçındırma İlkesinin Mu'tezile Düşüncesindeki Kullanım Alanı" başlıklı lisansüstü tezden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, yahyabilginer@hotmail.com ORCID: 0000-0002-4724-5684

Context And Use Of The Principle Of Emir Bi'l-Ma'ruf And Nehiy An'il-Munker In The Mu'tezile System Of Thought

Abstract

In the study, we focused on Mu'tezil's understanding of "Al-emru bi'l-Ma'ruf ve'n-nehyu Ani'l-Munker" and the political, moral and legal uses of this principle within the context of the Divine and Nubuvvet and the socio-cultural environment. Mu'tezile's use of this principle and the reasons for the emergence of this principle have been the subject of our study. From the beginning of Islam to this day, Muslims have mostly allied themselves with the application of this principle, the fact that the actual dimension of intervention is the state, language and warning, the people of Science, and the form of heart and hate, and other Muslims have duties and powers to fulfill the need for this principle. Mu'tezile has attracted attention in Islamic thought as a sect that forms its main principles on five principles, focusing on Kalami-philosophical issues; he was distinguished by his rationalist attitude in analyzing problems by the different methods he followed on how and in what way religious arguments should be interpreted and understood. Because of this, the article examined the context and area of Mu'tezile's use, taking care to analyze the socio-social, political, moral and legal aspects of the environment in which this principle is used. In addition, the contribution and effects of Mu'tezil to the development of Islamic thought were also tried to be revealed without moving away from our field of study as its place came.

Keywords: Kalam, Qur'an, Mu'tazila, Munker, Ma'ruf.

Giriş

Mu'tezile düşünce sistemi İslâm Düşüncesinin gidişatını etkilemiş, bir takım ekollerin ekollerin sistemleşmesinde belirleyici olmuştur. Bu sebeple "el-emru bi'l-maruf ve'n-nehy ani'l-münker" ilkesinin Mu'tezile alimlerce kullanım alanı ve bağlamlarını ortaya koymanın hem kendileri hem de İslâm düşüncesinin umumî gelişimi bakımından ehemmiyeti bulunduğunu söyleyebiliriz. Zira Mu'tezile bu ilkeyi siyasî, itikadî, ahlâkî ve hukuki alanlarda kullanmıştır. İslâm düşüncesinde, nasların getirdiği sosyal münasebetleri ve bu münasebetlerin boyutlarını görmek önemlidir. Kur'an'a bakıldığında birey ve toplum için hayatî önemi bulunan birçok kavramla karşılaşılır. Kur'an'daki sosyal hayatı düzenlemeye yönelik kavramlardan ikisi olan "ma'rûf" ve "münker" bu kavramlar içerisinde yer almaktadır. Aslında bu prensibin doğru bir şekilde tespiti, Mu'tezilî düşünce sisteminin ve o devirdeki hadislerin, *ahlâkî-siyasî* durumun bilinmesiyle de yakından ilgilidir.

Hayatta olduğu sürece dinin yaşanmasını temin etmek görevini bizatihi Hz. Peygamber üstlenmiştir. O'nun vefatından sonra ise doğru dini uygulamanın ne olduğu ve bu uygulamaların yaşama geçirilme sorumluluğunun kime ait olduğu konusunda tartışmalar olmuştur. Çünkü Hz. Peygamber'in sağlığında bütün yetkiler onda toplanmıştır. Bir otorite olarak Hz. Peygamber, doğru dini uygulamanın ne olacağını belirlemek konusunda yetkindir. Fakat onun ardından gelen (halife) lerin mutlak bir otorite olmamaları sebebiyle diğer müminlerden daha fazla bir yetkinliğe sahip olduklarını söylemek mümkün değildir. Bu durumda yapılan her içtihad, bir tercih anlamı taşır ve nihai bir anlam ifade gelmez. Çünkü onların içtihadı, dinin kendisini değil, dine ilişkin bir yorumu temsil eder. Peygamber'in asli görevi olan tebliğin de amacını içeren iyiliği yaygınlaştırmak ve münkerden kaçındırmaktır. Dinin insan için üstlendiği tüm sorumluluğu bir istisna ile bu yükü üstlenir.¹ O istisna, başkalarını iyiye davet eden kişinin kendini ihmalidir. Kendilerini öğretilen müstağni gören bu grup hakkında Kur'an'da; *"Kitap'ı okuyup durduğunuz halde kendinizi unuttur da başkalarına mı iyilikle emredersiniz? Düşünmez misiniz?"* denilerek, rasyonel davranmaları istenmiştir.² Öte yandan kendini ihmal eden bireyin ihmal ettiği sorumluluklar da yine el-emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehı anı'l-münker çerçevesinde çözüme kavuşmuş görünür. Zira bu durumda birey başkaları tarafından uyarılacaktır. Hz. Peygamberin din adına üstlendiği bu temel görev Kur'an'da; *"Peygamber kendilerine iyiliği emrediyor, onları kötülükten alıkoyuyor"* şeklinde yer alır.³ Böylece de İslâm inananları içinde "neme lazım"cı anlayışın, kendisinden kaçınılması gereken bir haslet olduğu ifade edilmiş ve insanları uyarma görevi, bu ilke çerçevesinde sosyal bir sorumluluk ve ibadet olarak ikame edilmiştir.⁴

1. Mu'tezile'nin İlkenin Kullanımı İle İlgili Bağlamı

Mu'tezile'nin beş temel esaslarında biri olan el-emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehı anı'l-münker ilkesi sosyal hayata ilişkindir. Sosyal davranışlarda hakkaniyete ve özgürlük ilkelerinin uygulanmasını hedef alır. Mu'tezileye göre hakkaniyet sadece bireysel olarak münkerden kaçınmaktan ibaret değildir. Aynı zamanda toplumun eşitlik ve toplumsal uyum sağlayarak, bu sayede bireylere kendi imkânlarını eyleme geçirebilme fırsatını vermeye dönük birlik eylemine birlikte hareket etmek gerekir. Mu'tezile teorisyenleri etik ve sosyal eylem prensibini

¹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Tehzibu Muhtasari Suneni Ebi Davud*, Thk. İsmail b. Gazi Merhaba (Riyad: Mektebetu'l-Maarif, 2007/1428), 2/622.

² *Kur'ân-ı Kerim Meali*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: TDV Yayınları, 2003) el- Bakara 2/44.

³ el-A'raf 7/157.

⁴ Bkz. el-A'raf 7/163-165.

ilahiyyat felsefesine ilişkin olan hakkaniyyet ve birey hürriyyeti prensibine dayandırma maharetini göstermişlerdir.⁵

1.1.İlâhî Bağlam ve Nübüvvet Bağlamı

Kur'ânî bir emir ve Mu'tezile mezhebinin de beş prensibinden biri olan "ma'rufu emir ve münkerden nehiy" ilkesi ilk önce faziletli bir toplum ve etik değerlere sahip ahlâklı bir yaşam için sosyal hayatta uygulanması elzem ve zorunludur. Tebliğle⁶ vazifelendirilmiş Hz. Peygamber'in davetinde ma'rufu emreden münkerden men eden iki temel unsur, Kur'an'da vurgulanmaktadır.⁷

Peygamber'in şahsında vurgulanan bu iki unsur, Mu'tezile alimlerinde büyük bir ustalıkla ilâhî ve nebevî bağlam doğrultusunda kullanım alanı oluşturulmuş. İlkeye kullanım alanı oluştururken akılcı metotlar ile Kur'an'ın ilke ve gayelerinden ve nebevî bağlamdan hareket etmişlerdir. Bu tarz uygulamalarla Hz. Muhammed devrinden çağımıza kadar gelen ve kararlılıkla hareket edilen "iyiliği emretme ve münkerden kaçıdırma" yönündeki davet vazifesi devam etmiş olacaktır. İyiliğe ve erdemli davranmaya teşvik eden beşir ve nezîr olan Hz. Peygamber'in, hem ümmî hem nebî, hem ma'rufu emreden hem de münkeri yasaklayan özellikleri zikredilmiştir.⁸ "Sizden her kim bir münker görürse eliyle; gücü yetmezse diliyle, gücü yetmezse kalbiyle düzeltsin ki bu, imanın en zayıfıdır."⁹ hadisi bu ilkenin uygulanmasında her Müslümanı muktedir olduğu ölçüde vazifeli kılmaktadır. "Sizden ma'rufu davet eden, münkerden kaçıdırırlar bulunsun..."¹⁰ ayetiyle Müslümanların, hayra davet eden, iyiliği emreden ve kötülükten nehyeden vasıfları özellikle vurgulanması Mu'tezile teorisyenlerini de kendilerine vazife çıkarmalarında haklı sayılabilecekleri bir bağlam oluşturmalarına meşru bir zemin bulmalarını kolaylaştırmıştır.

Mu'tezile'nin kalamî ve tefekkür anlayışının temelini meydana getiren esaslar değişmeyen temel ilkelerdir. Bu ilke ve esaslar doğrultusunda hareket edilmesi, ilmî çalışmalar yapılması bu mezhebe bağlılığın bir gerekliliği şeklinde kabul edilmiştir. Fakat bu prensipleri topluma kabul ettirmek bir hayli zordur. Bu sebeple, bu prensiplerin, kimsenin karşı çıkamayacağı naslar ile desteklenmesi

⁵ Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi –Başlangıçtan İbn Rüşd'ün Ölümüne*, Çev. Hüseyin Hatemî (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 1/216-217.

⁶ er-Râd 13/7; el-Kalem 68/4; el-Enbiya 21/107; el-Ahzâb 33/21; İrfan Yücel, *Peygamberimiz'in Hayatı* (Ankara: DİB Yayınları, 1982), 264.

⁷ el-Fetih 48/8; el-Furkân 25/56; el-Müddesir 74/1, 2.

⁸ A'râf 7/156.

⁹ Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmî' u's-şahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "İman", 78.

¹⁰ Âl-i İmran 3/104.

gerekmektedir. Mu'tezile'nin çalışmaları da bu yönde olmuştur. İslâm'ın kabul etmediği bir münkeri, hiçbir Müslüman da kabul etmez. Mu'tezilî âlimlerde kabul etmemiştir. Hatta öyle ki, kerih olan fiili işleyenler ile vatandaşlık ilişkisi bulunsa da bu münker fiili işlemlerine göz yummamışlar, kendi yöntem ve sistemlerine göre hareket etmişlerdir.

1.2. Akıl Bağlamı

Mu'tezilî mensupları en açık ifadesiyle doğrudan rasyonalistlerdi. Nasların teorik mantık ile yorumlanması gerektiğini düşünüyordular. Mu'tezilî rasyonalistler Yunan felsefecilerinin eserlerini inceledikten sonra bunların fikirlerini İslâm'ın temel ilkelerinin açıklanmasında da kullanmaya başladılar. İlk Abbasi Halifelerinden bazıları, özellikle Mem'un, Mu'tezilîlerin akılcılıklarını açıkça korumaya başlamasıyla birlikte¹¹ Mu'tezilî teorisyenler, felsefeyle dinin alanını özdeşleştirerek, akli hakikatin tek kaynağı olarak gördüler. Böylece İtikâdî meseleleri salt akıl bağlamında değerlendirdikleri için nasları da bu çerçevede yorumlayıp anlamlandırmışlardır. Mu'tezilî alimler el-emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehya ani'l-münker ilkesinin kullanım alanını belirlerken, akılcı bir tutum sergileyerek naslar karşısında akli egemen bir konumda görmüşlerdir. Bu sebeple nasları akla uygun bir duruma getirmek amacıyla yorumlamak durumunda kalmışlardır. Vâsıl'dan itibaren Mu'tezile bilginleri özellikle Ebû'l-Huzeyl'den sonra fikirlerini felsefî boyutta açıklamaya başlamışlardır.¹² Böylece Mu'tezile, İslâm akaidinin akli esaslarını ortaya koymuş, İslâm tefekküründe akli düşünceye önemli bir mevki sağlamış ve hakikate ulaşmakta aklın gücünü, hükümlerini ve değerini yükseltmiştir.¹³ Mu'tezile aslında İslâm fikir ve düşünce hayatında önemli bir yere sahip olan fikrî bir disiplin, dînî bir düşünce ekolüdür.¹⁴ Bu açıklamalarla vurguladığımız hususlar nedeniyle bazı yanlış anlaşılmalara sebebiyet vermemesi için Mu'tezile'nin Kur'anî bir ilke olan ma'rufu emretme ve münkerden kaçındırma ilkesini akılcı sisteminin bir gereği olarak toplumsal hayata uygularken kullandığı akılcılığın, Batılı anlamda bir *rasyonalizm* olmadığını belirtmemiz gerekir. Zira Mu'tezili kelimciler tarafından savunulan akılcılığın

¹¹ Mian Muhammed Şerif – Mustafa Armağan, *İslâm Düşüncesi Tarihi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1990), 235, 255.

¹² Abdulhamit Sinanoğlu, *Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 62.

¹³ İrfan Abdulhamid, *İslâm'da İtikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*. Çev. M. Saim Yeprem (İstanbul: Marifet yayınları, 1983), 121.

¹⁴ Hüseyin Hansu, "Mu'tezile ve Hadis", *İslâmiyât* 2/2 (Nisan-Haziran 1999), 165.

mutlak değil, kısmi bir akılcılık yani ekseriyetle akıl-nakil ilişkisi çerçevesinde geliştirilen dinî bir akılcılık şeklinde olduğunu söyleyebiliriz.¹⁵ Mu'tezile akılcılığı, bir "vahiy-akıl" çatışması olmayıp, akılla naklin karşı karşıya geldiği anda nakli akla göre tevil etmeyi, naklin bulunmadığı yerde ise tabii olarak akıl ile hareket etmeyi öngörüyordu. Mu'tezile, gerek hür düşüncenin toplumsal hayatta oynadığı rol, gerekse aklın bilgi edinmek ve vahyi te'vil etmek hususunda oynadığı rol üzerinde gerektiği kadar durmuştur.¹⁶ Mu'tezilenin bünyesinde oluşan hür düşünce geleneği, İslâm düşünce sisteminde akılcı ilimlerin ortaya çıkmasına benimsenmesine ortam hazırlaması bakımından önemlidir.¹⁷

Mu'tezile gibi akılcı bir sistemi önceleyen bir ekolün sisteminin vazgeçilmez bir ilkesi olan el-emru bî'l-ma'ruf ve'n-nehî ani'l-münker ilkesini akıl bağlamının dışında kullanması düşünülemez. Mu'tezile, İslâm düşünce sisteminde nasların anlaşılmasında akli çıkarsamalarla hareket ederek kendilerine özgü yorum ve yaklaşım tarzlarıyla kelâm ilminin teşekkülünü sağlayan bir ekoldür.¹⁸ Zira Mu'tezile, diğer din, kültür ve medeniyetlerle etkileşim sürecinde fikrî tartışmalarla beslenen, akılcı, özgürlükçü, eleştirel ve sorgulayıcı din söylemini benimseyen ve geliştiren bir zihniyet¹⁹ olarak İslâm düşüncesinde yerini almıştır. Mu'tezile alimleri, Kur'ân'ın akletmeyi ve tefekkürü teşvik eden ve aksi yönde hareket edenleri kınayan ifadelerini referans almışlardır;²⁰ akli kullanmanın önemine atıfta bulunan Kur'an'ın, sosyal içerikli bir ilkesini akılcı metotlarla sosyal hayata uygulayan ve bu ilkeyi toplumsal duyarlılık ve barışın yapı taşı haline getiren bir ekol olmuşlardır.

1.3. İlim Bağlamı

İlim Kur'an'da Allah ve insanlar hakkında kullanılmış, bilginin bir fazilet olduğunu, ilim vesilesiyle insanın meleklerden daha üstün duruma gelebileceği belirtilmiştir.²¹ Mu'tezile alimleri genel olarak ilmi bir "itikât" olarak tarif

¹⁵ Fethi Kerim Kazanç, "Mu'tezilî Düşünce Sisteminde Ahlâki Akılcılık", *Tabula Rasa Felsefe-Teoloji*, 7/3 (Ocak-Nisan 2003), 48.

¹⁶ Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, 1967), 79.

¹⁷ Fethi Kerim Kazanç, "Mu'tezile", *Kelâm Tarihi ve Ekolleri*, ed. Mehmet Ekvuran, (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları (BİLAY), 2018), 188-189.

¹⁸ Recep Ardoğan "Mu'tezile'ye Göre Allah'a İman Konusunda Aklın Gücü ve Sorumluluğu" *Marife Dergisi* 3/3 (Kış 2003), 293.

¹⁹ Osman Aydın, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklaşma Süreci* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2003), 27.

²⁰ İlyas Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdî Abdulcebbar* (İstanbul: Râğbet Yayınları, 2002), 171-172.

²¹ ez-Zümer 39/9; Halife Keskin, *İslâm Düşüncesinde Bilgi Teorisi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1997), 23.

ettiklerini ve bilgi ile itikat arasında hiçbir fark görmediklerini söyleyebiliriz. Allah'ın âlim sıfatını kabul eden Mu'tezile, ilim diye bir sıfatın Allah'a nispet edilemeyeceğinin²² bir sonucu olarak, meleklerin insanlardan üstün olduğu söylemektedirler.²³ Allah'ın bilmesinin kendi zatından dolayı²⁴ olduğunu ifade etmişlerdir. Her ne kadar Mu'tezile'nin bu tanımlarına bakarak onlar hakkında olumsuz bir kaniya varılsa da, İslâm'da bilginin bir teori olarak ele alınmanın ilk öncülüğünü yapmış olmaları²⁵ önemlidir. İyilik kadar kötülük yapma potansiyeli de bulunan, nankörlük, acelecilik, zayıf yaradılışlı olmak gibi olumsuz özelliklerle malûl bir varlıktır.²⁶

Ma'rûfu bulmada ilim bağlamı Mu'tezile açısından önemlidir. Kur'an-ı Kerim hidayet rehberi olduğu için, iyiliğe sebep olan şeylere dikkat çekmiştir.²⁷ Mu'tezile yeryüzündeki ilâhî kanunları sadece aklını kullanan ilim ehlinin idrakine şamil olduğunu²⁸ ve bunların gayesiz olmadığını, bu sebeple kanun koyanın rızasına uygun ma'rufu emretmek ve münkerden kaçındırmasında yeterli bir neden teşkil edecektir. Mu'tezile âlimleri zaten akla, ilme, düşünmeye ve ma'rufa uygun amele önem veren, üstünlüğün amellere dayandırılan²⁹ kişilerdi. Bu bağlam onları harekete geçirmek için yeterli olmuştur.

1.4. Sosyo-Kültürel Çevre Bağlamı

Zihinsel ve sosyal koşullar Mu'tezile düşüncesinin ortaya çıkmasında uygun bir rol oynadığı³⁰ gibi Mu'tezile'nin akılcı tutumu da teşekkül ettiği sosyal ve siyasî çevreyi etkilemiştir. Bununla birlikte kendi literatürünü ve esaslarını oluştururken de çevresel, kültürel ve bilimsel bağlamdan etkilenmiştir. İnsan zeka, akıl, ve irâde yetenekleriyle donatılmış toplumsal ve psikolojik bir varlıktır. Bu özellikleri nedeniyle çevresel faktörlerden etkilenmiş hem amelî hem de itikadî oluşumlar içerisinde kalmıştır. Haliyle sosyal, siyasî, kültürel ve itikadî faktörler yer aldığı durumunu etkilemiştir. Bu anlamda insanlardan müteşekkil mezhepler de tarihsel süreçte söylemlerinde çevresel bağlamdan etkilenmişlerdir. Zira itikadî ekollerde tıpkı canlı bir organizma gibi ortaya çıktığı

²² Keskin, *Bilgi Teorisi*, 49.

²³ Kâdî Abdulcebbar, *Tenzihu'l-Kur'âni'l-Metâ'in* (Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-Hadişe, tsz), 64.

²⁴ Halife Keskin, *İslâm Düşüncesinde Kader ve Kaza* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1997), 90-91.

²⁵ Hanifi Özcan, *Mâtürîdîde Bilgi Problemi* (İstanbul: Marmara ÜF Vakfı Yayınları, 1998), 32.

²⁶ es-Sâd 38/71; Fâtır 35/1; eş-Şems 91/8.

²⁷ er-Rahmân 55/5.

²⁸ Al-i İmrân 3/190.

²⁹ Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber, nşr. Abdullah b. İbrâhim el-Ensârî (Katar: İdâatu's-Şu'ûni'd-Diniyye, tsz), 41.

³⁰ Abdülhamit Sinanoğlu, "İslâm Toplumunda İlk Tartışmalar ve Kelam İlminin Doğuşu", *Kelam Tarihi ve Ekolleri*, Mehmet Evkuran (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları (BİLAY), Ankara 2018), 47.

ve şekillendiği çevresel faktörlerin rengine bürünerek ilkelerini, değer ve kurallarını öteki dediği şeye göre oluştururlar.

Mu'tezile, *ma'rûf* ve *münker* gibi Kur'anî bir ilkeyi sistemlerine almalarına sebep olan en önemli faktörlerden birinin, çevresel bağlam olduğunu söylemek hiç de yanlış olmayacaktır. Zira Ma'rûfun yaygınlaşması için insanın önce inancının sağlam, itikâdının tam olması gerekir.³¹ Mu'tezile'nin teşekkül edip geliştiği tarihî-siyasî süreç ve çevresel şartlar göz önünde bulundurulduğunda bu ilkeye sarılmasının altında yatan sebepler daha iyi anlaşılacaktır. Zira Mu'tezile İslâm akidesinin yabancı dinlere ve cereyanları karşı savunma gayreti içerisinde bulunması yanında delâlet ve bid'at ehli fırkalar ile de mücadele etmiştir. Hatta kendileri Yunan felsefesinin bir ürünü olduğu yönündeki beyhude ithamlara karşın, Mu'tezile içerde ve dışarda filozofların ve yabancı din mensuplarının İslâmî prensiplere hücum etmeleri karşısında kendi metot ve teknikleri ile İslâm mezhepleri içerisinde entelektüel bir seviye yakalayarak özgün bir nitelik kazanmıştır.³² Mu'tezile'nin el-emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehî ani'l-münker ilkesini muhit, dönem, şahıs ve düşünce fikir bağlamında nasıl kullandığının ortaya konulması gerekir. Zira Mu'tezile'nin geliştirdiği itikadi esaslar çevresel ve kültürel bağlamın katkısıyla meydana gelmiştir.³³

2. Mu'tezile'nin el-Emru bi'l-ma'ruf ve'n-Nehî ani'l-münker İlkesini Okuma/Yorumlama Biçimi ve Kullanım Alanı

Bu ilke Mu'tezile'nin dayandığı ahlâk esaslarındandır. Aslında Mu'tezile bu ilke ile toplumun gidişatına adalet ve hürriyet prensiplerini bilfiil tatbik etmeyi hedeflemiştir. Bundan dolayı ahlakî teşvik bir vazifedir, bunun bir gereği olarak da iyiliği emredip kötülükten yasaklayan bir idarecinin desteklenmesi önemli bir vazifedir.³⁴ Mu'tezile'nin Kur'an'ın ilkelerine yaklaşımlarını ortaya koyma bakımından Kur'an ilkelerini nasıl yorumladığı konusunda modern ilimlerin kullanmış olduğu anlambilimden (semantik) yararlanarak, mantık açısından anlam daralma, genişleme ve anlam geçişleri şeklinde tasnif edilen anlam değişmelerini³⁵ çok iyi kullanmış ve anlam kayması yoluyla ma'ruf ve münkerin alanını kısmen eski anlamlarını korumakla birlikte kapsamlarının genişleterek³⁶

³¹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: y.y., ts.), 1/65; en-Nahl 16/36.

³² Kazanç, Mu'tezile, 174-177.

³³ Galip Türkan, Mu'tezile'nin Ortaya Çıkışı Bağlamında Dinî ve Sosyo-Kültürel Çevre Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yıl:2019/1, Sayı: 42 2019/1, s. 42 kaynakçaya ekle

³⁴ Kazanç, Mu'tezile, 189-189.

³⁵ Doğan Aksan, *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, (Ankara: AÜDTCF Yayınları, 1987), 118.

³⁶ Çağrı, "Emir Bi'l-Ma'ruf Nehî Ani'l-Münker", 138.

akılcı bir şekilde kullanmıştır. Kur'ân'ın ilkelerini doğru bir şekilde anlamlandırma kelâmî oluşumların mahiyetini yapısını ve teolojik yaklaşımlarını ayrı olarak düşünmek mümkün değildir. Esasında Kelâmî oluşumlarda Kur'an'ı yorumlama çalışması, kültürel, politik ve çevresel faktörler çerçevesinde oluşmaktadır. Daha net ifadeyle, Kur'an'ı yorumlama hadisesi temelde insanın içinde bulunduğu fiziksel ve anlam dünyasını yorumlaması ile meydana gelir.³⁷

Kur'an'ın ilkeleri risâletten itibaren günümüze kadar, İslâm tarihinde teşekkül etmiş kişi veya mezheplerce, içinde buldukları durumlara, bilgi birikimlerine ve iktidarla ilişki biçimlerine göre değişik yorum ve anlamlandırmalar içerisine girmişlerdir. Bu anlamlandırma sorununun çözümüne yönelik olarak ortaya atılmış çok çeşitli görüş ve öneriler bulunmaktadır.³⁸ Kur'an'ın ilkelerini anlamlandırmada da Mezhepler, hareket ve varış noktaları birbirine yakın olsa da zaman zaman itikadi konularda uç noktalara varan anlamlandırmalarda bulduklarını görüyoruz. Bundan en önemlilerinden biride çalışma konumuz olan el-emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehı ani'l-münker. Bu ilke, Mu'tezile'nin beş temel esasının sonuncusu ve Mu'tezile bilginleri için bu ilke imanı tamamlayıcı ahlâkî içerikli, siyasî nitelikli³⁹ bir ilkedir.

Mutezile, iyiliği tavsiye etmekle yetinip münkerden kaçındırma noktasında aşırılığa gitmiştir.⁴⁰ Bu fikri naslara paralel olarak münkerden kaçındırmanın aşaması olarak fiilen engel olmaya çalışmak, buna güç yetiremezse, dil ile düzeltmeye çalışmak, hiç değilse de kalben buğz etmek ama hiçbir şekilde mücadeleden vazgeçmemektir. Mutezile, kendi dönemlerinde şiddetle savunmuş ve ilkenin uygulanmasını her Müslümana vacip görmüştür.⁴¹ Meşru bir zemine oturtulmaya çalışarak hukûkî bir hüviyet verilmeye çalışılan, kaynağını Kur'an'dan alan bu ilke, Mu'tezilî temsilciler tarafından içeriği değiştirilerek, farklı zamanlarda değişik maksatlar için kullanılmıştır. Örneğin Muhalefet döneminde Mu'tezile, bu prensibi, Emevî iktidarının adaletsiz ve hakkaniyetten uzak siyasetlerine karşı kamuoyu oluşturmak amacıyla kullandığı gibi, iktidara karşı başkaldırının bir aracı olarak da kullanmıştır. İktidarı etkilemek ve ona baskı yapmak için bu ilkeyi ön plana çıkarmıştır. Esasında Mu'tezilî alimler ilk başta içinde buldukları sapkın oluşumlardan ve yabancı kültürlerden etkilenecek

³⁷ Tatar, "Kur'ân'ı Yorumlama Sorunu", 493.

³⁸ Turan Koç, "Kur'an Dili Açısından Söz-Anlam İlişkisi", *Kur'an ve Dil -Dilbilim ve Hermenötik-Sempozyumu* (Erzurum: Bakanlar Matbaası, 2001), 20.

³⁹ Ziyaeddin Rayyis, *İslâm 'da Siyasî Düşünce Tarihi*, Çev. Ahmet Sarıkaya (İstanbul: Nehir Yayınları, 1990), 407.

⁴⁰ Kadı Abdulcabbar, Kadı Abulcebbâr, Şerhu'l Usulu'l Hamse, Abdülkerim Osman, Kahire, k. 1384.s. 744-745;

⁴¹ Eş'ârî, Makalatu'l İslâmiyyin, 1/311.

itikâdî ve ahlâkî yönden bozulan toplumun yozlaşmasına ve bozulmasına mâni olarak toplumu ıslah etmek maksadıyla bu ilkeyi kullanmışlardır. Aslında başlangıçta yaptıkları şey bu ilke mihverinde İslâm itikadına karşı meydana gelen hücumlara engellemeye çalışmaktı.⁴² Ancak sonraları bu ilkenin kullanım alanı ve bağlamı genişletilerek Mihne hadisesindeki gibi muhaliflerine karşı bir propaganda ve savunma vasıtasına dönüşmüştür. Onların bu aşırı sert tutumları nedeniyle taraftarların da azalmasına neden olmuştur.⁴³

Mu'tezile'nin itikadî bir oluşum olarak teşekkül etmesi, zamanın sosyol, kültürel ve politik şartlarıyla değerlendirildiğinde özellikle büyük günahla ilgili insanın sorumluluğu algısını belirginleştirmiş ve naslarla belirlenmiş müeyyideler üzerinden ilkelerini oluşturmuş olduğunu görüyoruz. Mu'tezile, bu temellendirmesini yaparken dinin yapılmasını emrettiği ve münker görüp yapılmasını yasakladığı temel prensip üzerinden bir ahlâkî zemin tanım yaparak ve bu şekilde bir tanımdan hareketle Kur'an'ın ilkelerini yerine getirme noktasında kendilerine bir pay çıkararak, böyle yapmalarının Allah'ın bir emri olduğunu dile getirerek hem dinî/itikadî konulara ilişkin tercihlerini hem de dolaylı bile olsa siyasî konulara ilişkin müdahale hakları bulunduğu iddiasını güçlendirmiş olmaktadır.⁴⁴ Bunu yaparken Kur'an'ın⁴⁵ tebliğ emrinden ve dinin özünün nasihat olduğunu⁴⁶ ifade eden hadis-i şerifleri kendilerine göre bir bağlam oluşturmuşlardır. Bu çıkarım beş esaslara çok uygunda ve bunu çok iyi kullanmayı da başarmışlardır.⁴⁷ Ma'rûf ise Allah yoluna girmektir. Allah'ın yoluna girmek için bir tebliğcinin bulunması zaruridir. Nefsin ve şeytanın telkin ettiği⁴⁸ münkerden uzaklaştırmak için iyi bir fırsattır. Zira tebliğ insanın ma'rûf ve münkeri seçmesi için önemli sebeplerdendir. Din nasihat ile kaim ve kamil olacaktır. Peygamberler de tebliğe önce nasihatle başlamışlardır. Kur'an'da da nasihatın önem ve etkisi açıkça görülmektedir.⁴⁹ Ebetteki İslâm'ın esaslarından uzaklaşmış olanları, o esasın tatbikine çağırarak İslâm'a davettir, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkere davettir.

⁴² Kazanç, Mu'tezile, 174-177.

⁴³ Mehmet Şaşa, Mu'tezile'de "Emr-İ Bi'l-Ma'ruf Nehy-i Ani'l-Münker" İlkesi ve Siyasî Otorite – Kadı Abdulcebbar Örneği- ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi, Sayı: 10 Yıl: 2018, ss.88-100, s.94.

⁴⁴ el-Eş'arî, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn, 279; Talip Türcan, Mu'tezile'nin Ortaya Çıkışı Bağlamında Dinî ve Sosyo-Kültürel Çevre, 43-74, 52.

⁴⁵ Buharî, "İman", 42; Müslim, "İman", 95.

⁴⁶ Müslim, "Kazâ", 16; Tirmizî, "Ahkâm", 7; Ebû Abdірrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Sünenü'-Nesâî*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1994), "Kaza", 18.

⁴⁷ Lütfi Çakan, *Tarih Boyu Peygamberler ve Tevhid Mücadelesi* (İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1994), 1-9.

⁴⁸ Lokman 31/33; Fâtır 35/5; en-Nisâ 4/120; el-İsrâ 17/64; el-Hadîd 57/14

⁴⁹ el-A'raf 7/21, 62, 68, 79, 93; et-Tevbe 9/91.

Vâsıl b. Atâ, itikadî fikirleri kendileriyle aynı yönde olmasa bile diğer etkin kişilerle ortak hareket ederek Emevîlerin dinî görünümlü baskıcı politikalarını el-emr bi'l-ma'ruf ve'n-nehî ani'l-münker prensibiyle dolaylı ya da doğrudan eleştirmiştir. Tabii ki bunu yaparken propagandasını dinî bir zemin üzerinden yürütmüştür.⁵⁰ Mu'tezile, bilhassa Halife Memun'un halku'l-Kur'an anlayışını Abbasi devletinin resmî görüşü ve devlet politikası haline getirmesi, Mu'tezile'nin zirvede olduğu dönemin en belirgin özelliği olmuştur.⁵¹ Mu'tezile'nin altın çağı olan Me'mun döneminde, yine siyasî amaçla toplumu düzeltmek, denetlemek ve toplumda sıkı bir kontrol mekanizması oluşturmak amacıyla, özellikle "Kur'an'ın yaratılmışlığı" konusunda kendi görüşlerini başkalarına zorla kabul ettirmek için bu ilkeye dayanmıştır. Hem siyasî hem de ahlâkî ve hukûkî içerikli, Kur'an'a dayalı el-emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehî ani'l-münker prensibi, "Esmâ ve Ahkâm" ve "el-Va'd ve'l-Vaid" ilkesi gibi tarihî bakımdan evvelki dönemlerde zuhur etmiş bir meseledir. Mu'tezilî temsilcileri, bu esasın daha çok fiilî boyutuyla ilgilenmiş, zındık ve fasıkların cihadın fazilet olduğunu zikretmişlerdir. el-Asam haricindeki Mu'tezilî bilginleri, kötülüğün def edilmesi için önce el ile olmadı dil ile buna da güç yetiremezse kalp ile yapılması gerektiği ancak mücadeleden vazgeçmeden ilkeleri doğrultusunda hareket edilmesi hususunda ittifak etmişlerdir.⁵² Bu husus, meselenin en son kazanmış olduğu ahlâkî boyutudur. Zulme karşı kuvvet kullanma ve adaletsiz idarecilere isyan şeklindeki siyasî alanla, iyiliğin yerleştirilmesi ve kötülüğün ortadan kaldırılması şeklindeki ahlâkî alan birbirinden farklıdır. Zaten Mu'tezile de meselenin bu yönünü dikkate aldığından, el-emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehî ani'l-münker kavramına, değişik zaman dilimlerinde farklı anlamlar yüklemiş ve bu ilkeyi de bu bağlamda yorumlamıştır.⁵³ Mu'tezile, iktidara karşı başkaldırının hukukî meşruiyetini, "el-emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehî ani'l-münker" ilkesine dayandırmıştır. Başka bir deyişle bu ilke, zalim bir yönetimin zor kullanılarak devrilmesini ve eğer mümkünse, yerine adil ve hukuka uygun hareket eden bir yönetimi egemen kılmanın zorunluluğunu ifade edecek şekilde yorumladığı gibi siyasî oluşum ve gelişmelere paralel olarak kullanılmış olduğunu belirtelim. Kabul edilen hukuk, İslâm hukuku olduğundan haliyle kendini Müslüman olarak tanımlayan idareci ve halka Kur'an'ın öngördüğü hadleri uygulama görevini

⁵⁰ Henric Samuel, Nyberg, "Mûtezile", Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, I-XIII, Eskişehir 1997. 8/758

⁵¹ Nahide Bozkurt, (2002). *Mu'tezilenin Altın Çağı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 104

⁵² Mahmud Suphi, *Fi İlmi Kelâm Dirasetu Felsefiyyeti li Erae Frakı'l-İslâmiyyeti fi Usûliddin* (Beyrut: y.y., 1984), 166.

⁵³ Osman Aydın, *İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci* (Ankara: Ankara Okulu yayınları, 2001), 67.

üzerine alan Mu'tezile, söz konusu bu sınır ihlalini yapanlar da Müslümanlar olduğu için, bu ilkenin uygulaması bir özgürlük sınırlaması olarak değil, bir kanun tatbiki olarak okumanın daha sağlıklı olacağı düşüncesindeyiz.

İslâm mezheplerince yerine getirilmesi vacip kabul edilen bu ilkenin uygulamasında, Mu'tezile aşırılığa kaçmış, hukuka uygun bir yaptırımla ma'rufa davet ediyoruz diyerek, kendi düşüncelerini zorla kabul ettirmeye çalışmışlar, kendilerine muhalefet edenlere de ağır hücumlarda bulunmuşlardır.⁵⁴ Bu hareketleri sebebiyle olsa gerek zaman zaman Haricîlikle itham edilmişler, aşırılıkları nedeniyle de zamanla toplumda taraftarlarının sayısının azalmasına neden olmuştur.

Mu'tezile'ye göre, dinen kabul görmeyip yapılmaması istenen durumlarla ilgili olarak Hucurat Sûresi'nin 9. âyeti asıl, "*sizden biriniz bir kötülük gördüğü zaman eliyle, buna gücü yetmezse diliyle, buna da gücü yetmez ise kalbiyle değiştirsin, imanın en zayıfı budur.*" hadisi ise, fer'dir.⁵⁵ Abdulcebbâr, Kur'ân'da ma'rufu yaygınlaştırmanın ve münkerden kaçındırmanın mü'minlerin bir vasfı olarak zikredildiğini ve özellikle münkerden kaçındırmanın dînen temel görevlerden biri olduğunu "*onların arasını düzeltin*"⁵⁶ ayeti ile sabit olduğunu vurgulamıştır.⁵⁷ Mu'tezile'ye göre ma'rûf, failin bilinçli olarak gerçekleştirdiği, iyi ve güzel olan fiillerdir. "Emr", bir kimsenin, bir başka kimseden, herhangi bir şeyin yapılmasını istemesi ve ona "yap" demesidir.⁵⁸ "Nehy" ise; önlemek, engel olmaktır.⁵⁹ Mu'tezile bilginleri ısrarla uygulamaya çalıştığı karşı geldiği münker, faili tarafından bile isteye gerçekleştirdiği İslâm'ın kerih, kabih ve habis vasıflarından dolayı haram veya mekruh görmesinden dolayı tasvip etmediği fiillerdir. Genel olarak bütün İslâm düşünce ekolleri, bu konudaki ayetler⁶⁰ doğrultusunda el-emru bi'l-ma'ruf ve'n-neh-y ani'l-münker ilkesinin gerekliliğini kabul ederken, Mu'tezile, siyasî, itikadî ve amelî görüşlerine uygun olarak bu ilkeye özel bir anlam yüklemiş ve beş temel esastan biri olarak kabul etmiştir. Mu'tezile'nin benimsediği beş temel esastan amelî olan tek ilke "el-emru bi'l-ma'ruf ve'n-neh-y ani'l-münker" ilkesidir. Bu ilke haricindeki diğer esasları nazarî ve itikadîdir.⁶¹

⁵⁴ Ebu Zehre, *İslâm'da Fikhî Mezhepler Tarihi*, 160.

⁵⁵ Ramazan Altıntaş, *İslâm Düşüncesinde İşlevsel Akıl* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2003), 360.

⁵⁶ Hucûrat 49/9.

⁵⁷ Kâdî, 1988: 333.

⁵⁸ Ebu'l-Fida Cemaluddin Muhammed İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab* (Beyrut: y.y., ts), 1/125.

⁵⁹ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 6/456.

⁶⁰ A'l-i İmran: 3/104; el-Hac: 22/40-41; el-A'raf :7/157; et-Tevbe :9/71; Âl-i İmran: 3/110; Lokman: 31/17.

⁶¹ Suphi, *Fi İlmi Kelâm Dirasetu Felsefiyyeti li Erae Fırakı'l-İslâmiyyeti fi Usûliddîn*, 1/166.

Bundan dolayı Mu'tezile, "el-emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehı ani'l-münker" ilkesini politik oluşumlara başkaldırının meşruiyetine kaynak olarak kullanarak, iktidara karşı ayaklanmanın yöntem ve şartlarını belirlemiştir. Kur'anî bir ilke olan iyiliği emretme ve kötülükten kaçındırma ilkesini de bu maksatlarına hizmet edecek şekilde anlamış oldukları hiç gözden kaçmamaktadır. Mu'tezile, Hâriciler gibi, zalimleri etkisiz hale getirmek için mümkün olduğunca kuvvet kullanmanın hukuken gerekli olduğunu savunmuşlardır.⁶²

Sonuç

İslâm düşüncesinde kendine özgü bir yere sahip olan, Kur'an'ı anlamaya yönelik gayretlerin, açıklama yapmaktan anlama, okuma ve yorumlamaya doğru bir gelişme kaydettiğini söyleyebiliriz. Her mezhep gibi Mu'tezile de Kur'an'ın çeşitli ilkelerini kendi sistemlerine göre anlamlandırmışlardır. Mu'tezile'nin Kur'an'ın bir ilkesi olan "iyiliği emretme kötülükten kaçındırma" ilkesini yorumlaması politik ve sosyal yönden ekseriyetle olağanüstü durumların egemen olduğu iktidarlar devrinde (Emevî ve Abbasî) teşekkül etmiştir. Bu sebeple bu ilkelere getirilen yorumlarda tarafgirlik ve tepkisellik çoğunlukla dominanttır.

Mu'tezile'nin bu ilkenin siyasî ve ideolojik kullanım alanından kaynaklı olumlu katkıları yanında bazı zararlarının olduğunu da söyleyebiliriz. Çalışmada ulaştığımız kadarıyla zarar yönünden ilk önce dikkatimizi çeken şey, "el-emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehı ani'l-münker" ilkesini tamamen siyasî konjunktüre göre şekillenen, İslâm itikadının öngördüğü mezhep oluşumunun dışında hiçbir hukûkî kaygı taşımadan hırpalayıcı bir şekilde kullanmalarıdır. Bu ilke uğruna yanlışlar yapmışlar, âdeta siyasî iktidarın arka bahçeliğini yaparak, kendileri gibi düşünmeyen Müslümanları hizaya getirmeye çalışan zorba yönetimlere Kur'anî bir ilkeyi feda etmişlerdir.

Mu'tezile'nin bu ilkeyi siyasî kullanımının nasların üzerinde daha fazla düşünmeye ve incelemeye sebep olması da olumlu yanıdır. En önemlisi de Kur'an üzerine yapılan yorumların uygulama alanı bulması ve yapılanların Kur'anî ilkelerle desteklemesi ve daha da kökleştirmesidir.

Bu araştırma sonunda bir daha gün yüzüne çıkmıştır ki, nass mutlak, nesnel ve tektir. Buna karşın olaylar öznel, bağlamsal yönlüdür. Her mezhep veya yorumcu kendi çağının şartlarına göre yetişip büyümüştür. Nihayet her

⁶² Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail Eş'ari, *Makalatu'l-İslâmiyyîn ve İhtilafı'l-Musallin*, Thk. Ahmed Cad (Kahire: Daru'l-Hadis, 2009), 1/204.

yorumcu yaşadığı çağın ve yerin düşünce, siyaset, sosyal ve diğer şartlarının etkisinde Kur'ân'ın ilkelerini yorumlar. Herhangi bir ilkeyi dillendirmede etken olan birçok olay geçmişin birer gerçekliği olarak tarihteki yerini almıştır. Bu bağlamda araştırmamızda Mu'tezile değişik saiklerle içinde bulunduğu zaman ve mekâna göre alışılmışın dışında akılcı metotlarla Kur'an'ı okumuş, yorumlamış ve değişik kullanım alanları oluşturmuştur. Kelam tarihinde akli bir sistemi takip ederek bir düşüncenin temsilcisi olan Mu'tezile İslâm düşünce tarihinde tercüme faaliyetleri ve felsefe ile meşgul olma yönünde önemli bir çığır açmışlardır. İslâm düşüncesinin özgün bir modeli olan Mu'tezile, İslâm'ın yayılması, insanların irşat edilmesinde ve ortaya çıkan zındık ve ilhâd gibi karşıt akımların önünün kesilmesine önemli katkılar sunmuşlardır. Diğer yandan İslâm dünyasında dini ve tabii bilimlerin gelişmesinde büyük bir katkısı olmuş, bilimsel bilgiye dayalı iman anlayışı ile insanın akli ve özgür iradesi ile gerçekleştirdiği her eyleminden sorumlu olacağı fikri ile evrensel bir bakış açısı yakalamış ve her çağın anlayışına hitap edebilecek temel ilkeleri ortaya koymuşlardır.⁶³

Ma'rûf ve münker kavramları mezhepler ve siyasîler tarafından ele alınmış birer kavram olmaları sebebiyle anlam genişlemesi yoluyla farklı şekillerde anlamlandırılmıştır. Bu sebeple bu iki kavramın hem mezhebî hem de siyasî bir yönünün bulunduğunu ve gelişmesinin de bu iki yönden olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehı ani'l-münker (iyiliği emredip, kötülüğü yasaklama) ifadesi bunun en bariz örneğidir. Zira bu formül Mu'tezile mezhebinin bir prensibi olarak karşımıza çıkarken, Ehl-i Sünnet'in de buna duyarsız kalmadığı görülmektedir. Mu'tezile'nin "el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehı ani'l-münker" ilkesine yükledikleri anlam ve kullanım amaçları ile Haricîlerin ilkeye yüklediği anlam ve kullanım amacı aynıdır. Ancak Haricîler ilkeye siyasî anlam yüklemiş, Mu'tezile ise daha sistemli ve metodik hareket ederek bu ilkeyi sistemlerine almış ve bu ilke üzerine birtakım siyasî, ideolojik ve ahlâkî kullanım alanları oluşturmuştur. Zaman zaman da başkaldırının meşruiyetini bu ilkeye dayandırmıştır. Araştırmamızda gördük ki Mu'tezile bu ilkeyi siyasî, ahlâkî, kültürel, amelî görüşlerine uygun bir şekilde itikâdî oluşum ve gelişimlere paralel olarak akılcı metotla kullanım alanları oluşturmuştur.

Mu'tezile'nin kullanmış olduğu bu ilke aslında günümüz dünyasının birçok problemlerine ışık tutacağı kanısına varmış bulunuyoruz. Esasında Kur'ân'ı bir ilke olan çalışma konumuz olan ilkeyi, bütün Müslümanlığı hatta insanlığı ilgilendiriyor olmasından "evrensel barışın yapı taşı" olarak görebiliriz. Mu'tezile'ye göre ma'rufu yaygınlaştırma ve münkeri men etme ilkesinin, zulme

⁶³ Kazanç, Mu'tezile, 198-202.

karşı koyma ve hakkaniyete uygun hareket etmeyip adaletsiz hareket eden iktidara isyan şeklindeki siyasî iktidar gücü boyutu yanında ideolojik alan ve ma'rufun yaygınlaştırılması, münkerin engellenmesi gibi ahlâkî yönü de mevcuttur. Bu nedenle el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehî ani'l-münker kavramına değişik dönemlerde farklı anlamlar yüklenmiş olduğunu tespit ediyoruz. Bu ilkenin siyasî boyutu Vâsıl ve Amr b. Ubeyd'le birlikte teşekkül etmiştir. Mu'tezile uleması tarafından ahlâkî boyutta ele alınması Ebu'l-Huzeyl'den sonra kullanım alanı kazandığını söyleyebiliriz. Mu'tezile içerde Rafizî ve Haşviyye gibi İslâm'ın temel inanç ilkelerinden sapmış olan dalalet ve sapkınlık üzere olan fırkalara ve dışarıda yabancı din, kültür ve felsefî akımlara ma'rufu emretme ve münkerden kaçındırma ilkesi çerçevesinde İslâmiyet'in savunuculuğunu yapması,⁶⁴ modern 'Dinî Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık' hizmetleri yönünde muhtemel bir çalışmayı çağrıştırması Mu'tezileden günümüz ilim dünyasına kalan en önemli miraslardan biri olduğunu söyleyebiliriz. Zira her dönemde İslâm itikadına hücum eden sapkın ve bid'at akidelere karşı, özel bir sorumlulukla hareket eden, hem din hem de psikoloji (felsefe) eğitimi almış uzman kişilerden oluşan Kurumsal yapıların olması çok anlamlı ve yerinde bir çalışma olacaktır.

Kaynakça

- Abdulhamid, İrfan. *İslâm'da İtikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*. Çev. M. Saim Yeprem. İstanbul: Marifet Yayınları, 1983.
- Aksan, Doğan. *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, Ankara: AÜDTCF Yayınları, 1987.
- Altıntaş, Ramazan. *İslâm Düşüncesinde İşlevsel Akıl*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.
- Ardoğan, Recep. "Mu'tezile'ye Göre Allah'a İman Konusunda Aklın Gücü ve Sorumluluğu". *Marife Dergisi* 3/3 (Aralık 2003), 293-314.
- Aydınlı, Osman. *İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci*. Ankara: Ankara Okulu yayınları, 2001.
- Aydınlı, Osman. *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2003.
- Bozkurt, Nahide. *Mu'tezile'nin Altın Çağı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Buhârî, Muhammed bin İsmail. *Sahih-i Buhari*. Beyrut: y.y., 1990.
- Corbin, Henry. *İslâm Felsefesi Tarihi –Başlangıçtan İbn Rüşd'ün Ölümüne*. Çev. Hüseyin Hatemî. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Çakan, Lütfi. *Tarih Boyu Peygamberler ve Tevhid Mücadelesi*. İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1994.

⁶⁴ Kazanç, Mu'tezile, 174.

- Çelebi, İlyas. *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdî Abdulcebbar*. İstanbul: Râğbet Yayınları, 2002.
- Ebû Davud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistani. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Ebû Zehre, Muhammed. *İslâm'da Fikhî Mezhepler Tarihi*. Çev. Abdulkadir Şener. Ankara: Hisar yayınevi, 1968.
- el-Cevziyye, İbn Kayyim. *Tehzîbu Muhtasari Suneni Ebi Davud*. Thk. İsmail b. Gazi. Riyad: Mektebetu'l-Maarif, 2007/1428.
- el-Mâverî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nüketü ve'l-Uyûn*. thk. es-Seyyid b. Abdî'l-Maksud. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: y.y., ts.
- en-Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Sünenü'-Nesâî*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1994.
- er-Râzî, Fahrüddin Muhammed İbn Ömer. *et-Tefsîru'l-Kebîr*. Tahran: y.y., ts.
- Eş'ari, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail. *Makalatu'l-İslâmiyyîn ve İhtilafî'l-Musallîn*. Thk. Ahmed Cad. Kahire: Daru'l-Hadis, 2009.
- ez-Zemahşerî, Muhammed b. *el-Keşşaf an Hakaiku't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi Vücuhi't-Te'vil*. Beyrut: y.y., ts.
- Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*. Çev. Alparslan Açıkgenç. Ankara: Fecr Yayınları, 1990.
- Fazlurrahman. *İslâm ve Çağdaşlık*. Çev. Alparslan Açıkgenç. Ankara: Anakara Okulu Yayınları, 1990.
- Hanbel, Ahmed İbn. *el-Müsned*. Mısır: y.y., 1313.
- Hansu, Hüseyin. "Mu'tezile ve Hadis". *İslâmiyât* 2/2 (Nisan-Haziran 1999), 165-170.
- Işık, Kemal. *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 1967.
- İbn Kesir, İmaduddin Ebi'l-Fidâ. *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*. Mısır: y.y., ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Çazvî. *es-Sünen*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: y.y., 1998.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fida Cemaluddin Muhammed. *Lisanu'l-Arab*. Beyrut: y.y., ts.
- Kazanç, Fethi Kerim. "Mu'tezilî Düşünce Sisteminde Ahlâkî Akılcılık". *Tabula Rasa Felsefe-Teoloji* 3/7 (Ocak-Nisan 2003), 16-58.
- Kazanç, Fethi Kerim, "Mu'tezile". *Kelâm Tarihi ve Ekolleri*. ed. Mehmet Evkuran. 163-212. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018.
- Keskin, Halife. *İslâm Düşüncesinde Bilgi Teorisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1997.
- Keskin, Halife. *İslâm Düşüncesinde Kader ve Kaza*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1997.
- Koç, Turan. "Kur'an Dili Açısından Söz-Anlam İlişkisi". *Kur'an ve Dil -Dilbilim ve Hermenötik- Sempozyomu* 19-30. Erzurum: Bakanlar Matbaası, 2001.
- Kur'ân-ı Kerim Meali*, çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi' u's-şahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Nyberg, H. S., "Mûtezile", Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, I-XIII, Eskişehir 1997.
- Özcan, Hanifi. *Mâtürîdî de Bilgi Problemi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998.
- Rayyis, Ziyauddin. *İslâm 'da Siyasî Düşünce Tarihi*. Çev. Ahmet Sarıkaya. İstanbul: Nehir Yayınları, 1990.
- Sinanoğlu, Abdulhamit. *Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Sinanoğlu, Abdülhamit. "İslâm Toplumunda İlk Tartışmalar ve Kelam İlminin Doğuşu", *Kelam Tarihi ve Ekolleri*. ed. Mehmet Evkuran. 35-54. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara 2018.
- Suphi, Mahmud. *Fi İlmi Kelâm Dirasetu Felsefiyyeti li Erae Fırakî'l-İslâmiyyeti fi Usûliddîn*. Beyrut: y.y., 1984.
- Şaşa, Mehmet. Mu'tezile'de "Emr-i Bi'l-Ma'ruf Nehy-i Ani'l-Münker" İlkesi ve Siyasî Otorite – Kadı Abdulcebbar Örneği- *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi* 10 Yıl: 2018, ss.88-100.
- Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber. nşr. Abdullah b. İbrahim el-Ensârî. Doha: İdâratu's-şuûni'd-Dîniyye, tsz.
- Şerif, Mian Muhammed - Armağan, Mustafa. *İslâm Düşüncesi Tarihi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1990.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Camîu'l-Beyan ân Te'vîli anî'l-Kurân (Tefsîru Taberî)*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988.
- Taftazânî, Saduddin. *Kelâm İlmi ve Akâidi (Şerhu'l-Akâid)*. İstanbul: y.y., 1308.
- Tirmizî, Ebû 'İsâ Muḥammed. 'İsâ b. Sevre b. *el-Câmi' u's- şahîh*. Beyrut: Dârü'l- Ğarbi'l-İslâmî, 1998.
- Yücel, İrfan. *Peygamberimiz'in Hayatı*. Ankara: DİB Yayınları, 1982.